

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه:
عنوان و نام پدیدآور:

ربانی گلپایگانی، علی، ۱۳۳۴
کلام تطبیقی ج ۱ (توحید، صفات و عدل الهی) / علی ربانی گلپایگانی
[برای] دفتر برنامه‌ریزی و فن‌آوری آموزشی [جامعه المصطفی ع العالمیه]
قم، جامعه المصطفی ع العالمیه، ۱۳۸۷
پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ع
دوره: ۹-۱۷۲-۳۱۵-۶۲۲-۹۷۸

مشخصات نشر:
مرجع تولید:
شابک:

ج ۱: ۶-۱۷۳-۳۱۵-۶۲۲-۹۷۸؛ ج ۲: ۳-۱۷۴-۳۱۵-۶۲۲-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی:

فیبا

چاپ قبلی: مرکز جهانی علوم اسلامی، دفتر برنامه‌ریزی و تدوین / متون درسی، ۱۳۸۳

یادداشت:

چاپ دوم؛ چاپ سوم: ۱۳۹۳ / چاپ چهارم: ۱۳۹۸ /

یادداشت:

چاپ پنجم: ۱۳۹۹ / چاپ ششم: ۱۴۰۰ / چاپ هفتم: ۱۴۰۱

یادداشت:

کتابنامه: ص ۲۸۷ - ۲۹۳؛ همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

کلام؛ کلام تطبیقی؛ خدا - صفات؛ توحید؛ عدل الهی

موضوع:

جامعه المصطفی ع العالمیه. معاونت آموزش

شناسه افزوده:

جامعه المصطفی ع العالمیه

شناسه افزوده:

۲۰۳BP / ۱۳۸۷۷۶

رده بندی کنگره:

۲۹۷/۴

رده بندی دیویی:

۷۸۸۳۱۹۱

شماره کتابشناسی ملی:

BA0042.j1

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

کلام تطبیقی (۱) (توحید، صفات و عدل الهی) (ویراست جدید)

مؤلف: علی ربانی گلپایگانی

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ع

چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ع

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجثیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴

تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه‌راه سالاریه تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

pub_almustafa

pub-almustafa.ir

miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

● ناظر چاپ: ایوب جمالی

● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

كلام تطبيقي (١)

(توحيد، صفات و عدل الهى)

على ربّانى گلپايگانى

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی، درگرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد. «جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

پیش‌گفتار ۱۳

بخش اول: توحید و صفات

فصل اول: صفات خداوند ۱۹

واژه‌شناسی صفت ۱۹

تقسیمات صفات ۲۲

۱. صفات ثبوتی و سلبی ۲۲

۲. صفات ذاتی و فعلی ۲۳

اثبات صفات خداوند ۲۴

۱. براهین عقلی ۲۴

الف) برهان وجوب بالذات ۲۴

ب) برهان صرف‌الوجود و هستی مطلق ۲۶

ج) برهان علت فاعلی (معطی‌الکمال) ۲۶

۲. شناخت صفات خداوند از طریق وحی ۲۷

معناشناسی صفات خداوند ۲۸

۱. نظریه اشتراک معنوی ۲۸

۲. نظریه تأویل ۲۹

۳. نظریه اشتراک لفظی ۳۰

۴. نظریه تمثیل ۳۱

۳۲. تمثیل تنازلی و ارتقایی
۳۴. نظریه تشبیه یا انسان وار انگاری
۳۵. تفسیر سلبی صفات
۳۶. توقف و تفویض
۳۷. نظریه تجسد و معناشناسی کلامی
۳۸. نظریه تجلی در تفسیر پاره‌ای از صفات الهی
۳۹. اشتراک معنوی، تأویل و تشکیک
۴۱. فصل دوم: توحید و شرک ذاتی
۴۱. پیشگفتار
۴۲. اقسام توحید
۴۳. توحید ذاتی
۴۵. توحید از صفات ثبوتی است یا سلبی؟
۴۶. عقل و توحید ذاتی
۴۶. ۱. ترکیب، ملازم با نیازمندی است
۴۶. ۲. تعدد، مستلزم ترکیب است
۴۷. برهان تمانع
۴۹. قرآن و دلایل توحید
۵۰. توحید و تعبد
۵۱. امام علی علیه السلام و برهان توحید
۵۲. توحید و تثلیث
۵۲. ۱. تثلیث در آیین هندو
۵۲. ۲. تثلیث در آیین مسیحیت
۵۳. ۳. دیدگاه قرآن درباره تثلیث
۵۷. فصل سوم: توحید و شرک صفاتی
۵۷. معتزله و توحید صفاتی
۵۹. عینیت صفات با ذات

۶۱	عینیت صفات با ذات در کلمات پیشوایان معصوم <small>علیهم السلام</small>
۶۳	زیادت و قَدَم صفات
۶۶	نقد نظریه زیادت
۶۸	تذکر دو مطلب
۶۹	فصل چهارم: توحید و شرک در الاهیت
۶۹	قرآن و توحید الاهیت
۷۰	تعریف إله و الله
۷۴	خواص الاهیت
۷۴	۱. الاهیت و حَقانیت
۷۶	۲. الاهیت و اسمای حُسنی
۷۷	وهایبان و تفسیر الوهیت
۷۹	الاهیت و خالقیت
۸۰	دوگانه پرستان
۸۱	مسئله خلق افعال
۸۲	الاهیت و ربوبیت
۸۴	انحراف بشر در توحید در ربوبیت
۸۵	نقد و نظر
۸۹	فصل پنجم: توحید و شرک در عبادت
۹۰	حقیقت عبادت
۹۱	قرآن و حقیقت عبادت
۹۵	مشرکان عصر رسالت و شرک در عبادت
۹۹	پاسخ به شبهه وهایبان

بخش دوم: عدل الهی

۱۰۷	فصل اول: بحث های مقدماتی
۱۰۷	تعریف و حقیقت عدل

۱۰۹. عدل در اصطلاح متکلمان _____
۱۱۰. مظاهر کلی عدل الهی _____
۱۱۰. ۱. عدل تکوینی یا عدل در آفرینش و تدبیر _____
۱۱۰. ۲. عدل تشریحی _____
۱۱۱. ۳. عدل کیفری _____
۱۱۲. رابطه عدل با حکمت الهی _____
۱۱۳. ۱. حکمت بالمعنی الاعم _____
۱۱۵. ۲. حکمت بالمعنی الاخص _____
۱۱۷. تاریخ و انگیزه طرح عدل در علم کلام _____
۱۲۰. آیا عدل از اصول دین است؟ _____
۱۲۳. فصل دوم: حسن و قبح عقلی _____
۱۲۳. جایگاه و اهمیت _____
۱۲۳. مثبتان و نافیان _____
۱۲۵. تبیین مسئله _____
۱۲۷. کاربردهای حسن و قبح _____
۱۲۹. عقل نظری و عقل عملی _____
۱۳۱. براهین حسن و قبح عقلی _____
۱۳۱. ۱. اجماع عقلای بشر _____
۱۳۱. ۲. حسن و قبح شرعی _____
۱۳۲. ۳. شناخت پیامبران الهی _____
۱۳۵. فصل سوم: براهین عدل الهی _____
۱۳۵. برهان وجوب بالذات _____
۱۳۵. برهان عنایت _____
۱۳۶. برهان علم و غنای مطلق _____
۱۳۷. پاسخ به چند اشکال _____

- برهان اتقان صنع ۱۳۹
- نظم و اتقان در نگاه دانشمندان ۱۴۱
- نظم در دنیای نباتات ۱۴۳
- زمین و شرایط زندگی ۱۴۴
- فصل چهارم: شرور و عدل الهی ۱۴۷
- طرح مسئله ۱۴۷
- دیدگاه‌ها و مسلک‌ها ۱۴۹
۱. ظاهر گرایان ۱۴۹
۲. اشاعره ۱۴۹
۳. عدلیه ۱۴۹
۴. حس‌گرایان ۱۵۰
۵. فیلسوفان اسلامی ۱۵۱
- پاسخ به شبهه شرور در رابطه با نظام احسن ۱۵۲
- تفکیک ناپذیری خیر از شرّ در عالم طبیعت ۱۵۲
- زیبایی مجموعه یا نظام کامل ۱۵۵
- پاسخ به دو اشکال ۱۵۵
- شرّ و قدرت مطلقه الهی ۱۵۷
- شرور و غایی بودن آفرینش ۱۵۹
- مصالح کلی و منافع عمومی ۱۵۹
- ناگواری‌ها و درک لذت خوبی‌ها ۱۶۰
- نامالیقات و شکوفایی استعدادها ۱۶۱
- حوادث تلخ یا زنگ‌های خطر ۱۶۳
- شرور و عدل کیفری ۱۶۳
- آلام و اعواض ۱۶۴
- فصل پنجم: مسئله شرّ در فلسفه و کلام مسیحی ۱۶۷
- ماهیت و اقسام شرّ ۱۶۷

- انتقاداتها و اعتراض‌ها ۱۶۸
۱. مسئله منطقی شرّ ۱۶۸
۲. مسئله شرّ به منزله یک دلیل ۱۶۹
- پاسخ‌ها و راه حل‌ها ۱۷۰
۱. دفاعیه‌ها ۱۷۰
۲. نظریه‌های عدل ۱۷۰
- دفاعیه‌های کلامی و فلسفی ۱۷۱
۱. دفاع در برابر اتهام ناسازگاری ۱۷۱
۲. تبیین شرور ۱۷۳
- نظریه‌های عدل الهی ۱۷۵
۱. فایده معرفتی شرور ۱۷۵
۲. فایده تنبیهی شرور ۱۷۵
۳. بهترین جهان ممکن ۱۷۷
۴. نارسایی علم بشر ۱۷۷
۵. خیر کامل و نهایی ۱۷۸
۶. تبیین مبتنی بر قانون طبیعی ۱۷۹
۷. نظریه عدل الهی آگوستینی ۱۸۰
۸. نظریه عدل الهی ایرنائوس ۱۸۳
۹. نظریه عدل الهی پویشی ۱۸۸
- فصل ششم: جبر و اختیار** ۱۹۳
- جهمیه و جبرگرایی آشکار ۱۹۵
- آرای متکلمان در تفسیر اختیار ۱۹۵
۱. نظریه تفویض ۱۹۶
- الف) اشکالات نظریه تفویض ۱۹۷
- ب) تفویض و ثنویت ۱۹۷

- ج) تفویض و تحدید قدرت و مالکیت خداوند ۱۹۷
۲. نظریه کسب ۱۹۸
- وجه اول، کسب یا تقارن فعل با قدرت ۱۹۹
۳. امر بین الأمرین ۲۰۲
- الف) سیر تاریخی امر بین الأمرین ۲۰۲
- ب) جلوه‌ای از لطف الهی ۲۰۳
- ج) جز عالمان حقیقت آن را نمی‌دانند ۲۰۴
- د) بیان مطلب در قالب مثال ۲۰۴
- ه) تفسیر امام هادی علیه السلام ۲۰۵
- و) تفسیر فلسفی امر بین الأمرین ۲۰۷
- ز) مطالعه کتاب نفس ۲۰۸
- فصل هفتم: قضا و قدر الهی** ۲۱۱
- ایمان به قضا و قدر ۲۱۱
- پیشینه بحث درباره قضا و قدر ۲۱۲
- واژه‌شناسی قضا و قدر ۲۱۳
- قضا و قدر تکوینی خداوند ۲۱۴
- قضا و قدر تشریحی ۲۱۵
- قضا و قدر در نگاه فلاسفه و متکلمان اسلامی ۲۱۶
- قضا و قدر و افعال بشر ۲۱۷
- لزوم رضا به قضای الهی ۲۱۸
- قضا و قدر و اختیار انسان ۲۲۰
- فصل هشتم: بدا در کتاب و سنت** ۲۲۱
- واژه‌شناسی بدا ۲۲۲
- حقیقت بدا درباره خداوند ۲۲۳
- بدا یا قدرت و مشیت مطلقه خداوند ۲۲۳

- ۲۲۴ _____ بدایا یا تأثیر اعمال خوب و بد انسان در سرنوشت او
- ۲۲۶ _____ بدایا در سرنوشت قوم یونس
- ۲۲۸ _____ تقدیر محتوم و مشروط
- ۲۲۹ _____ حاصل بحث
- ۲۳۰ _____ چرا اصطلاح بدایا؟
- ۲۳۳ _____ گفتارهایی از استادان کلام امامیه
- ۲۳۹ _____ منابع

پیش‌گفتار

از مطالعه آثار کلامی برجامانده از پیشینیان، به دست می‌آید که این آثار به سه سبک کلی نگارش یافته‌اند. برخی از آن‌ها صرفاً به تدوین و تبیین عقاید مذهبی پرداخته و از نقل و نقد عقاید دیگران دوری گزیده‌اند. کتاب *اصول السنه* احمد حنبل، رساله *الفقه الاکبر ابوحنیفه*، کتاب *الاعتقادات فی دین الامیامیه* شیخ صدوق، از این گونه‌اند. برخی دیگر، صرفاً به نقد یک یا چند عقیده از یک مذهب یا دیدگاه متکلمی خاص پرداخته‌اند. روش ردیه‌نویسی، پیوسته مورد توجه متکلمان مذاهب مختلف بوده و در کتب رجال، تاریخ و ملل و نحل، نمونه‌های بسیاری از این‌گونه نقل شده است. عده‌ای دیگر، ضمن این‌که عقاید مورد قبول مذهب کلامی یا دیدگاه ویژه خود را در مسائل اعتقادی را تبیین و اثبات کرده‌اند، عقاید و آرای دیگران را نیز به بحث و نقد گذاشته‌اند. کتاب‌های *تجريد الاعتقاد*، *کشف المراد*، *المواقف فی علم الکلام* و شرح *المقاصد*، از این نوع‌اند. در کتاب‌های نوع اخیر، اگرچه بحث تطبیقی نیز انجام شده است، جنبه ثانوی دارد و مقصود اصلی نبوده است.

بحث تطبیقی که در زمان ما رواج یافته است و پسوند علوم مختلفی چون کلام، فلسفه، فقه، اصول و غیره واقع می‌شود، به این معناست که آرای مختلف دو یا چند مذهب، یا دو یا چند متفکر درباره یک یا چند مسئله مورد مقایسه و سنجش قرار

می‌گیرد. در این‌گونه بحث‌ها، هم تطبیق و مقایسه وجود دارد و هم نقد و ارزیابی؛ ولی نقد و ارزیابی در مرتبه دوم، و سنجش و تطبیق، مقصود نخستین به شمار می‌رود. اثر پیش‌رو نیز بر اساس این روش سامان یافته است. موضوعات و مسائل مورد بحث در این کتاب، بر اساس سرفصل‌هایی که از طرف دفتر برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی مرکز جهانی علوم اسلامی، به تناسب مسائل آموزشی دانش‌پژوهان تعیین و گزینش شده است. اگر نگارنده خود می‌خواست اثری تطبیقی در حوزه مسائل کلامی پدید آورد، چه بسا مسائل دیگری را به عنوان رساله یا کتاب بر می‌گزید.

نخستین مسئله‌ای که مورد بحث تطبیقی قرار گرفته، صفات خداوند است که از دو جنبه وجودشناسی و معناشناسی بررسی شده است. روشن است که اگر بنا بود درباره مصادیق صفات خداوند، که در کتاب‌های کلاسیک کلامی مورد بحث واقع می‌شود، تحقیق صورت گیرد، به تنهایی برای این کتاب کافی بود و مجال برای سرفصل‌های دیگر باقی نمی‌ماند. از طرفی، بحث کلی درباره صفات از دو جنبه یادشده، از بحث‌های کلیدی و شالوده‌ای در الهیات به شمار می‌رود. مسئله دیگری که پژوهش تطبیقی شده، توحید است که در ردیف مهم‌ترین مسائل کلامی قرار دارد و اگر چه در حقیقت از مصادیق صفات الهی است، به دلیل اهمیت ویژه آن، به طور مستقل مورد بحث قرار گرفته است. در این مسئله دیدگاه‌های مذاهب کلامی مختلف درباره اقسام یا مراتب توحید تبیین و تحقیق شده است. عدل الهی در عرف متکلمان دو کاربرد دارد: گاه به عنوان یکی از صفات جمال الهی در کنار دیگر صفات مطرح می‌شود که در این صورت، یک مسئله کلامی و اعتقادی به شمار می‌رود و گاه عنوان یکی از گسترده‌ترین ابواب مباحث کلامی است؛ یعنی بحث‌های مربوط به صفات فعل خداوند. بنیادی‌ترین بحث در این باب، مسئله حسن و قبح عقلی است که پیوسته مورد چالش میان متکلمان عدلیه و اشاعره قرار داشته است. از این‌رو، پس از

بحث‌های مقدماتی درباره مبحث عدل الهی، به تحقیق درباره حسن و قبح عقلی پرداخته شده و دیدگاه‌های مختلف در این خصوص ارزیابی گردیده است. براهین عدل الهی، تحقیق درباره شرور و نسبت آن با عدل الهی، مسئله جبر و اختیار، و قضا و قدر از مهم‌ترین و بحث‌انگیزترین مباحثی است که پیوسته نظر متکلمان را به خود جلب کرده و دیدگاه‌های متعارضی در این باره مطرح شده است. ارزیابی این دیدگاه‌ها بخش دیگری از مباحث اثرپیش‌رو را به خود اختصاص داده است. آخرین بحث در این اثر، تحقیق و بحث تطبیقی درباره مسئله بداست. طرح این بحث، گذشته از این‌که سرفصل‌های ارائه شده از طرف مرکز بوده، به دلیل ارتباطی است که با بحث قضا و قدر دارد؛ زیرا مقتضای قضا و قدر الهی، این است که همه وقایع بر اساس قضا و قدر قطعی خداوند تحقق می‌پذیرند؛ در حالی که مفاد بدا این است که در تحقق برخی حوادث در موقعیت‌های خاص، تغییر حاصل می‌شود. تحقیق درباره بدا این مشکل را برطرف خواهد کرد. رویکرد اصلی اثرپیش‌رو بحث تطبیقی میان عقاید و آرای مذاهب کلامی و متکلمان اسلامی است. در این باره، بیشتر مذاهب کلامی و متکلمان مشهور و برجسته مورد نظر بوده است. بدین سبب، از مذاهب شیعی، رهیافت کلی بحث‌ها بر اساس عقاید و آرای شیعه اثناعشری (امامیه) سامان یافته؛ چنان‌که از مذاهب غیر شیعی، عقاید و آرای معتزله، ماتریدیه، اشعریه و وهابیه نیز مورد اهتمام قرار گرفته است. درباره برخی مسائل مانند: مبحث صفات خداوند و مسئله شرور برخی متکلمان قدیم و جدید مسیحی که در این دو مبحث دیدگاه‌های ویژه‌ای مطرح کرده‌اند نیز پژوهش شده است.

مخاطبان اصلی این نگارش، طلاب مشغول به تحصیل در مقطع کارشناسی ارشد در مرکز جهانی علوم اسلامی هستند. از طرفی، کتاب به عنوان متنی آموزشی تدوین گردیده است. طبعاً بحث‌های کتاب از نظر ساختار و محتوا با توجه به دو نکته پیشین

نگارش یافته است. باین حال، فصل‌هایی از کتاب یا قسمت‌هایی از برخی فصول، به گونه‌ای است که برای خوانندگان در سطوح پایین‌ترین قابل فهم خواهد بود؛ مانند بحث‌های مقدماتی عدل الهی، و بحث‌های مربوط به نظم و اتقان از نظر دانشمندان و نظایر آن.

از این رو، از استادان ارجمندی که عهده‌دار تدریس این کتاب می‌شوند، درخواست می‌شود با توجه به ارزیابی خود از دانشجویان و همچنین با در نظر گرفتن تنگنای زمانی و محدودیت واحدهای درسی، این‌گونه بحث‌ها را به مطالعه محصلان محترم واگذار کنند. امید است با انتقادهای و پیشنهادهای سازنده استادان ارجمند، کاستی‌های احتمالی کتاب در نوبت‌های بعدی جبران گردد.

قم حوزه علمیه

علی ربانی گلپایگانی

۱۳۸۳/۱/۱۶ ه.ش

۱۳ صفر ۱۴۲۵ ه.ق